

રૂપરેખા

- 5.0 ઉદ્દેશો
- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પ્રકારો
 - 5.2.1 ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ
 - 5.2.2 અંશત: કે બહુધા ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ
 - 5.2.3 અંશત: મુખકીય વર્ગીકરણ
 - 5.2.4 અપરિવર્તનશીલ કે ચુસ્ત મુખકીય વર્ગીકરણ
 - 5.2.5 મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ
 - 5.2.6 વિકાસાત્મક પ્રવાહો
 - 5.2.7 ગણનાક્ષમ અને મુખકીય વર્ગીકરણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ
- 5.3 ગહન અનુસૂચિઓ
- 5.4 ગ્રંથાલયમાં વર્ગીકરણ પદ્ધતિની પસંદગી
 - 5.4.1 ગ્રંથાલયનો આકાર
 - 5.4.2 ગ્રંથાલયોનો પ્રકાર
 - 5.4.3 વાચનસામગ્રીનો પ્રકાર
 - 5.4.4 વાચકોના પ્રકાર
 - 5.4.5 પ્રયુક્ત વર્ગીકરણ પદ્ધતિના વ્યાપક વ્યાવહારિક ગુણો
- 5.5 સારાંશ
- 5.6 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)
- 5.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 5.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

5.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

આ એકમમાં તમને ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના વિવિધ પ્રકારોની ઓળખ/જાણકારી આપવામાં આવશે. છેલ્લા 140 વર્ષથી વધુ સમય દરમિયાન વિકાસ પામેલી એવી સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવશે.

આ એકમના અધ્યયન પછી તમે આ બાબતથી સક્ષમ બનશો.

- જ્ઞાનના સંગઠન માટે આ સમયમાં ઉપયોગમાં લેવાતી વિવિધ પ્રકારોની ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ વિશે જાણકારી મેળવવામાં.

- વિવિધ પ્રકારોની ગ્રંથાલય વર્ગીકરણની પ્રજાતિઓ, ખાસિયતો, વિશિષ્ટ લક્ષણો, મર્યાદાઓ અને સમસ્યાઓ વિશે સમજ મેળવવામાં અને
- સામાન્ય અને વિશિષ્ટ મુખ્ય એવી વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓથી પરિચિત બનવામાં.

5.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION)

વર્ગીકરણ એ માનસિક પ્રક્રિયા છે. માત્ર એટલું જ નહિ. વર્ગીકરણ એ મનુષ્યમાત્રની જન્મજાત વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિને કારણે માનવીએ પ્રકૃતિ અને પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. રૂપ, રંગ અને આકારની ભિન્નતાને કારણે માનવીએ તેને જુદા જુદા સમૂહમાં મૂકીને અલગ અલગ નામે ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સમાન ગુણધર્મ ધરાવતા પદાર્થોને અલગ પાડી તેના વિવિધ નામો આપ્યાં. નામકરણની આ વિધિ સાથે જ વર્ગીકરણનો જન્મ થયો. લિપિનો આવિષ્કાર તથા કાગળ અને મુદ્રણકળાની શોધ સાથે ગ્રંથપ્રકાશનનો અવિરત પ્રવાહ શરૂ થયો.

ગ્રંથસંગ્રહની વૃત્તિ અને તેની પુનઃપ્રાપ્તિની અભીપ્સાએ ગ્રંથાલયની વિભાવના અસ્તિત્વમાં આવી. ગ્રંથના રૂપ, રંગ, આકાર, કદ, બાંધણી વગેરે ભૌતિક ગુણોને લક્ષમાં રાખીને કરેલી ગ્રંથગોઠવણી 'યોગ્ય વાચકને, યોગ્ય ગ્રંથ, યોગ્ય સમયમાં મેળવી આપવામાં નિષ્ફળ જતાં આધુનિક ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

1876માં ડ્યૂઈ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશન પદ્ધતિનો આવિષ્કાર કરતાં, આધુનિક ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓનું પ્રથમ સોપાન મૂકાયું. આમ, પુસ્તકમાં રજૂ થયેલ વિચારવસ્તુને લક્ષમાં રાખી તેને ગ્રંથગોઠવણીમાં પ્રાધાન્ય આપવાની શરૂઆત સાથે ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના ઈતિહાસનું પ્રથમ પાનું લખાયું. ક્રમશઃ તેમાં પાન ઉમેરાતાં રહ્યાં.

ક્રમ	પદ્ધતિ	શોધાયાનું વર્ષ	શોધક	દેશ
1.	ડ્યૂઈ ડેસિમલ ક્લાસીફિકેશન	1876	મેલ્વિલ ડ્યૂઈ	યુ.એસ.એ.
2.	એક્સપેન્સિવ ક્લાસિફિકેશન	1891	કટર	યુ.એસ.એ.
3.	યુનિવર્સલ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશન	1895	FID	બેલ્જિયમ
4.	લાયબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ ક્લાસિફિકેશન	1904	LC	યુ.એસ.એ.
૫.	સબ્જેક્ટ ક્લાસિફિકેશન	1906	જેમ્સ ડફ બ્રાઉન	ગ્રેટ બ્રિટન
6.	કોલન ક્લાસિફિકેશન	1933	એસ.આર. રંગનાથન	ભારત
7.	બિબ્લિયોગ્રાફિક ક્લાસિફિકેશન	1935	બ્લિસ	યુ.એસ.એ.

અનંત, અવિરત, ગતિશીલ અને વિવિધ પરિમાણાત્મક જ્ઞાનવિશ્વને સુરેખ, તર્કપૂર્ણ અને સહાયકક્રમમાં મૂકવા માટે સતત સવાસો વર્ષના પ્રયત્નોના ફળસ્વરૂપે પરિગણનાત્મક વર્ગીકરણ (Enumerative Classification) માટેની વિચારધારા આજે મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ (Freely Faceted Classification)માં પરિણમી છે.

પ્રોલેગોમિના ટુ લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશન (Prolegomena to Library Classification)માં ડૉ. રંગનાથનના જણાવ્યા અનુસાર ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના વિકાસની રેખા નીચે મુજબના પાંચ પ્રકારોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

1. ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ
(Enumerative Classification)
2. અંશતઃ કે બહુધા ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ
(Almost Enumerative Classification)
3. અંશતઃ કે બહુધા મુખકીય વર્ગીકરણ
(Almost Faceted Classification)
4. અપરિવર્તનશીલ કરે ચુસ્ત મુખકીય વર્ગીકરણ
(Right-Faceted Classification)
5. મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ
(Freely Faleted Classification)

જ્યારે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી મિલ્સ (J.Mills)ના મતાનુસાર વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના નીચે મુજબ ત્રણ પ્રકાર છે.

5.2 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પ્રકારો (TYPES OF LIBRARY CLASSIFICATION)

1. ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ (Enumerative)
2. અર્ધ ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ (Semi-Enumerative)
3. પૃથક્કરણીય સંયોજિત વર્ગીકરણ (Analytico-Synthetic)

5.2.1 ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ (Enumerative Classification)

ગણનાક્ષમ કે કોઠાગત વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં જ્ઞાનવિશ્વના બધા જ વિષયો ભૂતકાલીન, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં સંભવિત વિષયો - ને એક જ કોઠામાં / તાલિકામાં મૂકવામાં આવે છે. તેમજ પ્રત્યેક વિષયને એક જ વર્ગીક આપવામાં આવે છે.

પાશ્ચાત્ય ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી વીકરી (B.C.Vickery)ના મતાનુસાર ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં બધાં જ સંભવિત વિષયોનો ઉલ્લેખ કરી દેવામાં આવે છે. મિલ્સના કથન અનુસાર આ પ્રકારની પદ્ધતિમાં સરળ અને કેટલાક સંયુક્ત વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ડૉ. રંગનાથનના મત અનુસાર ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ એકસ્થંભકીય (Monolithic) છે. જ્યારે પૃથક્કરણીય - સંયોજિત વર્ગીકરણ પદ્ધતિ બહુસ્થંભકીય (Polyolithic) છે.

વિશેષતાઓ :-

1. ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના કોઠાઓનો આધાર એકસ્થંભકીય હોવાના કારણે તે શુદ્ધ હોય છે. સાથે જ વિશિષ્ટ વિષયોના મિશ્રિત સ્વરૂપને એક જ સ્થાને મૂકવું સંભવિત નથી હોતું જેમકે, ‘જાહેર ગ્રંથાલયોમાં પુસ્તક પસંદગી’ નામક પુસ્તકને કાં તો જાહેર ગ્રંથાલયો અથવા પુસ્તકપસંદગી અંતર્ગત મૂકી શકાય. બંને માટેના વર્ગીકરણને મિશ્રિત કરી એક સ્થાને મૂકવાનું સંભવિત નથી.
2. તેમાં મુખકો અને સંયોજક ચિહ્નોનો અભાવ હોય છે.
3. તેમાં બધા જ જ્ઞાત અને સંભવિત વિષયોને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.
4. આ પદ્ધતિ એક રીતે જોતાં વાક્યોનો સમૂહ છે, જેમાં એક બાજુ વર્ગીકરણ દર્શાવેલા હોય છે જ્યારે બીજી બાજુ પદો - વાક્યો દર્શાવેલાં હોય છે.
5. તે સર્વ અનુકૂળ અને સહાયક હોય છે.
6. તેમાં સાપેક્ષસૂચિનું અત્યંત મહત્ત્વ હોય છે.
7. તેમાં કોઠાઓનો આધાર વિસ્તૃત હોય છે. અલબત્ત, વ્યક્તિત્વ પ્રદાન કરી શકાય તેવા વિશિષ્ટ વિષયોની સંખ્યા સીમિત હોય છે.
8. તેમાં શુદ્ધ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.
9. સરળતાને કારણે તે લોકપ્રિય બની રહે છે.
10. તેની સાપેક્ષસૂચિ ખૂબ જ વિસ્તૃત હોવાની સાથે પદ્ધતિનું આવશ્યક ઉપકરણ બની રહે છે.

મર્યાદાઓ :-

1. કોઠાઓની રચના બાદ પુનઃઆવૃત્તિ સિવાય તેમાં નવીન વિષયોને સ્થાન આપવાની ક્ષમતા હોતી નથી.
2. મિશ્રિત અને જટિલ વિષયોના વર્ગીકરણ માટેની તેમાં ક્ષમતા હોતી નથી.
3. સંપૂર્ણતઃ પૂર્ણ કે સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ માટે પૂરતું લક્ષ્ય આપી શકાતું નથી.

ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ પદ્ધતિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ તે લાયબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ ક્લાસિફિકેશન (Library of Congress Classification) છે. આ પદ્ધતિના કોઠાઓના 29 ભાગો અને અંદાજે 7200 પૃષ્ઠો છે. આ જ પ્રમાણે રાઈડર્સ ઈન્ટરનેશનલ ક્લાસિફિકેશન (Rider's International Classification) ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ છે. જેમાં 18,000 જેટલા વિષયોને 922 પૃષ્ઠોમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

5.2.2 અંશતઃ કે બહુધા ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ

(Almost enumerative Classification)

આ પદ્ધતિમાં મહદ્ અંશે બધાં જ ભૂતકાલીન, વર્તમાન અને સંભવિત વિષયોને સમાવવામાં આવે છે. સાથે જ કેટલાક સર્વસામાન્ય કોઠાઓ અલગથી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત વિષયોના કોઠાઓમાં મૂળ વિષયોની સાથે મિશ્રિત વિષયોને પણ દર્શાવવામાં આવતા હોઈ વિષયોના કોઠાઓ થોડા વિસ્તૃત બને છે.

જેમ્સ ડફ બ્રાઉન (J. D. Brown)ની વિષય વર્ગીકરણ (Subject Classification) પદ્ધતિ તેમજ ડ્યૂઈ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશન (Dewey Decimal Classification) પદ્ધતિ તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે.

SC મુખ્ય તાલિકાઓ અને Categorical Table ધરાવે છે. Decimal Point સાથે પૃથક સંખ્યાને જોડી શકાય છે. તેથી SCના બધા જ વર્ગો એકસ્તંભકીય નથી. કેટલાક તેના માળખામાં બે ભાગ ધરાવે છે.

DDCની 19મી આવૃત્તિ (1979) મૂળ કોઠાઓની સાથે સાત સહાયક કોઠાઓ ધરાવે છે.

1. સામાન્ય પેટાવિભાગ
2. વિસ્તારો
3. વૈયક્તિક સાહિત્યના પેટાવિભાગો
4. વૈયક્તિક ભાષાના પેટાવિભાગો
5. વંશ, જાતિ અને રાષ્ટ્રીય જૂથો
6. ભાષાઓ
7. વ્યક્તિઓ

તેના મુખ્ય કોઠાઓમાં “Add to base Number...”ની સૂચના જે તે વિષય વર્ગીક સાથે આપવામાં આવી હોઈ, મર્યાદિત સંયોજન થઈ શકે છે. જે નવીન મિશ્ર વિષયોના વર્ગીક માટેની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

DDCની પ્રથમ આવૃત્તિ સંપૂર્ણ ગણનાક્ષમ હતી. બીજી આવૃત્તિ સાથે સામાન્ય પેટાવિભાગની તાલિકાનું ઉમેરણ કરવામાં આવ્યું. 18મી આવૃત્તિમાં વધારાના કોઠાઓ ઉમેરાતાં તેની સંખ્યા 7ની થઈ. જે મુખકીય વર્ગીકરણ તરફ ઢળતી જોવા મળે છે. જ્યારે SC હવે મૂત:પ્રાય બની ચૂકી છે.

5.2.3 અંશતઃ મુખકીય વર્ગીકરણ

અંશતઃ મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તે મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરફ ગતિ કરવા માટેનું પ્રથમ પગથિયું ગણી શકાય. આ પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં ભૂતકાળ અને વર્તમાનના મોટા ભાગના વિષયોનો એક વિસ્તૃત કોઠામાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સાથે જ સર્વસામાન્ય પેટાવિભાગો અને વિશિષ્ટ વિભાગોના વિશેષ કોઠાઓ પણ તેમાં સમાવવામાં આવે છે. મૂળ વિષય સાથે મહદ્ અંશે સંયુક્ત વિષયોનો પણ

ઉલ્લેખ હોય છે. એ સિવાય સંયુક્ત વિષયોની રચના વર્ગીક માટે સહાયક કોઠાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સહાયક કોઠાઓમાંથી લેવામાં આવતા એકમોનો પ્રયોગ માટે સંયોજક ચિહ્નો (Connecting Symbols)નો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

યુનિવર્સલ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશન (UDC) અને બિબલિયોગ્રાફિક ક્લાસિફિકેશન (BC)ની રચના અંશતઃ કે બહુધા મુખકીય પ્રકારની છે. UDCમાં નવીન વિષયોનો વર્ગીક રચવાની વ્યવસ્થા છે. તેમજ બે વર્ગીકોને સંયોજક ચિહ્ન દ્વારા જોડીને સંયુક્ત વર્ગીકની રચના કરી શકાય છે.

5.2.4 અપરિવર્તનશીલ કે યુસ્ત મુખકીય વર્ગીકરણ

આ પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં મૂળ વર્ગો, સર્વસામાન્ય પૃથકો અને વિશેષ પૃથકોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તેમાં સંયુક્ત વિષયોના કોઠાઓનો કોઈ ઉલ્લેખ હોતો નથી. અલબત્ત, સંયુક્ત વિષયોના વર્ગીકની રચના મૂળ વિષય, સર્વસામાન્ય પૃથકો અને પ્રત્યેક વિષયના આપવામાં આવેલ વિશિષ્ટ પૃથકોની મદદથી કરવામાં આવે છે. આ પૃથકોને જોડવા માટે સંયોજકચિહ્નોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મૂળ વિષયોના કોઠાઓના વિસ્તાર તથા નવીન પૃથકો રચવાની તેમાં વ્યવસ્થા હોઈ વિષયોના વર્ગીકોની રચના પણ સરળતા પૂર્વક કરી શકાય છે.

આ પદ્ધતિમાં વર્ગીકની રચના પૂર્વરચિત મુખ્ય સમીકરણ (Facet Formula)ના આધારે કરવામાં આવે છે, એ સિવાય પૂર્વનિર્ધારિત મુખક સમીકરણને કારણે નવીન સંયુક્ત વિષયો માટે આવશ્યક મુખકોનો સમાવેશ કરી શકાતો નથી. તેથી તેને અપરિવર્તનશીલ કે યુસ્ત મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. CCની આવૃત્તિ પહેલી (1933), બીજી આવૃત્તિ (1939) ઓ ત્રીજી આવૃત્તિ (1950) તે ઉપર્યુક્ત પ્રકારને સ્પષ્ટ કરે છે.

CCની શરૂઆતથી તેની ત્રીજી આવૃત્તિ સુધી મુખક સમીકરણના જે તે મુખકો સંયોજવા માટે માત્ર એક જ પ્રકારના સંયોજક ચિહ્ન-વિસર્ગ ચિહ્નનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જો મુખક સમીકરણ કે પરિસૂત્રમાં કોઈ મુખક ન હોય, તેમજ ત્યારપછીના મુખકને દર્શાવવું હોય તો બે વખત વિસર્ગ ચિહ્ન મૂકવાનું રહેતું.

5.2.5 મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ

પૃથકરણીય સંયોજિત વર્ગીકરણ પદ્ધતિ (Analytico-Synthetic Classification) ને મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ સ્વયમ્ સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય છે.

પાશ્ચાત્ય ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી વીકરીના મત અનુસાર આ પદ્ધતિમાં મૂળ પદોને (વિષયના પદો) એક ચિહ્નમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવે છે, ત્યારબાદ આ પ્રકારના એકત્રિત ચિહ્નો દ્વારા વિષયને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત, આ પદ્ધતિમાં સંયુક્ત વિષયોના મુખકોને તે વિષયના મુખક પૃથક્કરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. તેમજ

વિષયનો સંબંધિત મુખક પદોના સમગ્ર ક્રમને અભિધારણાઓ અને સિદ્ધાંતોને આધારે નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક મુખક પદને મુખક અંકનમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવે છે. અંતમાં મુખક અંકોને જે તે સંયોજકચિહ્નોની મદદ વડે વર્ગીકમાં ફેરવવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા સંયુક્ત વિષય પોતાના મુખકોને સ્વયમ્ નિશ્ચિત કરે છે. એટલું જ નહીં પણ મુખકોના ક્રમને પણ નિશ્ચિત કરે છે. એટલે કે આ સમગ્ર પ્રક્રિયા નીચે મુજબના ક્રમમાં થાય છે.

મુખક વિચાર (Facet Idea)

મુખક પદ (Fact Term)

મુખક અંકન (Facet Number)

વર્ગીક (Facet Number)

વર્ગીકોના કે મુખકોના ક્રમમાં પ્રત્યેક વસ્તુ મુક્ત હોય છે. એટલે કે કોઈપણ વસ્તુ પરિવર્તનશીલ હોય છે. તેથી જ આ પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિને મુક્ત મુખકયુક્ત વર્ગીકરણ પદ્ધતિ ઓળખવામાં આવે છે.

કોલન ક્લાસિફિકેશનત પદ્ધતિનું 1952 પછીનું સ્વરૂપ મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ બન્યું છે. જેને પૃથક્કરણીય સંયોજિત વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પૃથક્કરણીય સંયોજિત પ્રક્રિયા એટલે વિષયોનું જે તે મુખકોમાં વિભાજન કરવું, ત્યારબાદ તે મુખકોનું વિધિવત્ સંયોજન કરવું.

આ પ્રકારની વિધિથી વર્ગીકરણ કરવા માટે ડૉ. રંગનાથને પાંચ અવસ્થાઓ ગણાવી છે. જેને પાંચ મૂળભૂત શ્રેણીઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેને વ્યક્તિત્વ (Personality), વસ્તુ (Malter), વેગ કે ઊર્જા (Energy), સ્થળ (Space) અને કાળ (Time)થી ઓળખવામાં આવે છે.

સમીક્ષા

1. મુક્ત મુખકીય પદ્ધતિ તેનો આકાર અનેક સંખ્યક (Polythetic in Structure) હોય છે.
2. તેમાં વિશિષ્ટ વિષયોને Facets, Isolate વગેરેમાં પૃથક્કૃત કરવાની સુવિધા હોય છે.
3. તેમાં બધાં જ સંભવિત વિષયોને દર્શાવવામાં આવતા નથી. પરંતુ કોઠાઓમાં માત્ર મૂળ ધારણાઓ (Concepts) તથા પૃથકો (Isolates)ને જ દર્શાવવામાં આવે છે.
4. તેના કોઠાઓ વાક્યોની અપેક્ષાએ શબ્દોનો સમૂહ હોય છે.
5. વર્ગીક રચના માટે સંયોજકચિહ્નોના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

6. સમગ્ર પ્રક્રિયા વિસ્તારસ્તર, શાબ્દિકસ્તર અને સંજ્ઞાસ્તરમાંથી પસાર થાય છે.
7. કોઠાઓ સંક્ષિપ્ત હોવાની સાથે તે અનુક્રમણિ (Index) પર સંપૂર્ણતઃ આધારિત નથી હોતા.
8. તેમાં મિશ્રસંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.
9. શૃંખલા અને પંક્તિઓમાં સ્વાગતશીલતા હોય છે.
10. સ્મૃતિસહાયક ગુણોનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે.
11. તેની કેટલીક તાલિકાઓ બધાં જ વર્ગો માટે સામાન્ય હોય છે, કેટલીક તાલિકાઓ મર્યાદિત વિષયો માટે સામાન્ય હોય છે.
12. આ પ્રકારની પદ્ધતિ વિશેષતઃ વિશેષતાઓ માટે વધુ સુવિધાજનક હોય છે.

5.2.6 વિકાસાત્મક પ્રવાહો (Evolutionary Trends)

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના સામાન્ય સિદ્ધાંત અને તેથી કરીને વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓનો વિકાસ હંમેશાં પ્રવાહી કે ગતિશીલ રહ્યો છે. પરિવર્તનો ઝડપી અને પ્રગતિશીલ બંને પ્રકારના રહ્યા છે. ગણનાક્ષમથી સંપૂર્ણ મુક્ત-મુખકીય વર્ગીકરણની પદ્ધતિઓના અંશતઃ મુખકીય, ચુસ્ત-મુખકીય અને લગભગ મુક્ત-મુખકીય તબક્કામાં વિઘ્નરૂપ મધ્યસ્થીરૂપે રહેલી છે.

કેટલાક ઇતિહાસકારો વર્ગીકરણની ગણનાક્ષમ પદ્ધતિઓ બે મુખકીય માળખાની નીતિરીતિ અપનાવી (જેમ કે UDC અને DDC-18 to 21 Edition) મોટા ભાગના સિદ્ધાંતો સામાન્ય પાયાના બે પ્રકારોમાં ગણનાક્ષમ અને મુખકીય જેના લક્ષણો, ફાયદાઓ અને ગેરફાયદાઓ અંગે તુલનાત્મક અભ્યાસ વારંવાર થતો હોય છે.

5.2.7 ગણનાક્ષમ અને મુખકીય વર્ગીકરણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

(Comparative Study of Enumerative and Faceted Classification)

ગણનાક્ષમ	મુખકીય
1. આ પદ્ધતિ વસ્તુ-ઓછે પાયાગત, સંયુક્ત અને કેટલાક ગહન વિષયોની પદ્ધતિસરની યાદી છે. એનો અર્થ એ છે કે બધા જ વર્ગ સંમકો તૈયાર મળી રહે છે.	સંયુક્ત અને ગણના વિષયો માટેના વર્ગસંમકો તૈયાર મળતા નથી. તે પાયાગત વિષય (મૂળ વિષય) અને વિશિષ્ટ પૃથકો અને કેટલાક સામાન્ય પૃથકો આવેલાં હોય

2. વર્ગીકરણની વિકાસરેખામાં પ્રથમ પ્રકાર છે. લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ ક્લાસિફિકેશન. આ પ્રકારની ઉત્તમ નમૂનારૂપ પદ્ધતિ છે.	વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના વિકાસમાં આ અઘતન તબક્કાની છે. રંગનાથનની કોલન વર્ગીકરણ આ પ્રકારનું ઉત્તમ પ્રદ્ધતિનું ઉદાહરણ છે.
3. વર્ગીકરણ ભૂતકાળનું હોય છે અને માહિતી પ્રક્રિયા અને સંગઠનોના વર્તમાન પ્રશ્નોની સમસ્યાઓને પહોંચી વળતી નથી. વર્ગસમંકો સહવ્યાપત હોતા નથી.	આ વર્ગીકરણ વર્તમાન અને નજીકના ભવિષ્ય અને પૂરેપૂરી રીતે માહિતી ઉત્ક્રાંતિની સમસ્યાઓને પહોંચી વળવા સુસજ્જ હોય છે. તેમાં વર્ગસમંકો સહ વ્યાપ્ત હોય છે.
4. ગણનાક્ષણ પદ્ધતિઓને કોઈ નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો અને માર્ગદર્શક નિયમો સામાન્યપણે હોતા નથી. આથી કરીને આ પ્રકારની પદ્ધતિઓ નવા વિષયોને પોતાનામાં સમાવવાની સગવડ આપતી નથી. એનું માળખું બહુ જ યુસ્ત હોય છે, અને તરત જ જૂની અને જૂનવાણી થતી હોય છે.	આનો આધાર નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો સ્વયંભૂ સત્યો અને સિદ્ધાંતો તેનો પાયો છે. આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો ગુણ દ્વારા તે પોતાનામાં નવા વિષયોને સમાવી શકે છે. તે ઘણી જ સ્થિતિ સ્થાપક તેને સરળતાથી અઘતન રાખીને અને ટકાવી રાખી શકાય છે.
5. સંજ્ઞા સરળ છે, વર્ગસમંકો બહુ વિશાળ બને છે.	સંજ્ઞા મિશ્ર છે અને તેથી કરીને જટિલ લાગે છે વર્ગસમંકો બહુશ્રેણીય છે.
6. કોઠાઓ ખૂબ જ લાંબા હોય છે; આ પદ્ધતિની રચના કરવી અઘરી છે પણ ઉપયોગ સરળ છે.	કોઠાઓ ટૂંકા હોય છે, તેની રચના કરવી એટલી સરળ નથી, પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં જટિલતા રહે છે.
7. સૂચિ અનિવાર્ય છે.	કોઠાઓ ટૂંકા હોય છે. સૂચિ ઓછા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

5.3 ગહન અનુસૂચિઓ (DEPTH SCHEDULES)

ગહન અનુસૂચિ અર્થાત્ ગાઢ કોઠાઓ એ વિશિષ્ટ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે. જે સક્ષમ સાહિત્યનું વિશિષ્ટ વિષય ક્ષેત્ર ધરાવતાં સામયિક લેખો, શોધનિબંધો, અહેવાલો, પેટન્ટ્સ, અને માનકોનું વિગતે વર્ણન કરવાની પદ્ધતિઓ છે. આ અમુદ્રિત માધ્યમો જેવાં કે નકશાઓ, ઇલેક્ટ્રોનિક ડોક્યુમેન્ટ્સ, માઈક્રોફોર્મ્સ, ફોટોગ્રાફ્સ વગેરેના વર્ગીકરણ માટે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

સંગીત, જાહેર વહીવટ, વનવિદ્યા, વ્યવસાયિક, સલામતી પેનત ટેકનોલોજી, બાગાયત, સિવિલ ઈજનેરી અને સ્થાપત્ય જેવા વિષયોમાં સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ માટેના

કોઠાઓ પ્રાપ્ય છે.

શું ખરેખર આપણને વિશિષ્ટ કોઠાઓની આવશ્યકતા છે. આ બાબતે વિવાદ છે. રંગનાથનનું મંતવ્ય છે કે સામાન્ય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ એવી રીતે તૈયાર કરવી જોઈએ. જે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વર્ગીકરણ બંને કાર્યો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. સીસીએ હાથીની સૂંઢનું કામ કરે છે. જે ઝાડની ડાળી અથવા આખું ઝાડ સહજતાથી ઉખેડી શકે છે.

કેટલીક સામાન્ય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ જેવી કે યુડીસી અને એલસી કેટલાક વર્ગો માટે હપ્તે હપ્તે પ્રકાશિત થાય છે. જો કે તે સામાન્ય ગ્રંથાલયો માટે સમજવામાં આવતી હતી. વિશિષ્ટ કોઠાઓ માટે આ બધી પદ્ધતિ વિગતપૂર્ણ વિશિષ્ટ કોઠાઓ તરીકે માન્ય કરવી જોઈએ. ગમેતેમ, જ્ઞાત અને અજ્ઞાત વિશિષ્ટ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં છે. એમાંની પ્રમુખ પદ્ધતિ ક્લાસિફિકેશન રિસર્ચ ગ્રુપ (RG) લંડન અને ઓક્યુમેન્ટેશન રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ સેન્ટર (DRTC), બેંગલુરુ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. સીસીના સામાન્ય કોઠાઓ સાથે વિશિષ્ટ કોઠાઓ પણ તૈયાર થતા હતા એટલે કે સામાન્ય કોઠાઓનું સાતમી આવૃત્તિ એ વિસ્તરણ છે.

5.4 ગ્રંથાલયમાં વર્ગીકરણ પદ્ધતિની પસંદગી (Selection of Taxonomy Method In Library)

ગ્રંથાલય વ્યવસ્થાની મુખ્ય સમસ્યા વાચનસામગ્રીની ક્રમબદ્ધ ગોઠવણી કરવાની છે. યોગ્ય વાચકને યોગ્ય માહિતી યોગ્ય સમયમાં મેળવી આપવા માટે વર્ગીકરણ પદ્ધતિનું કાર્ય ખૂબ જ વિચારણા માગી લે તેવું છે.

વર્ગીકરણ પદ્ધતિની પસંદગીમાં નીચે જણવેલ મુદ્દાઓ તથા તેનું વિશ્લેષણ સહાયક બની શકે.

1. ગ્રંથાલયનો આકાર
2. ગ્રંથાલયના પ્રકાર
3. વાચનસામગ્રીનો પ્રકાર
4. વાચકોનો પ્રકાર
5. પ્રયુક્ત વર્ગીકરણ પદ્ધતિના વ્યાવહારિક ગુણો

5.4.1 ગ્રંથાલયનો આકાર

વર્ગીકરણ પદ્ધતિની પસંદગીમાં ગ્રંથાલયનો આકાર (કદ) મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગ્રંથાલય નાના, મધ્યમ કે મોટા આકારના હોઈ શકે છે.

નાના આકારના ગ્રંથાલયમાં માત્ર સ્થૂળ વર્ગીકરણ પણ વાચકોને ગ્રંથાલય સેવા આપવા સક્ષમ બની શકે છે. પરંતુ ગ્રંથાલયના કદમાં વધારો થતાં સ્થૂળ વર્ગીકરણ દ્વારા સેવા આપવાનું મુશ્કેલ બને છે. મધ્યમ અને મોટા કદના ગ્રંથાલયોમાં વાચકોની માંગ ગહન હોય છે. ત્યાં સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ આવશ્યક છે.

વાસ્તવમાં નાનું, મધ્યમ કે મોટું તે સાપેક્ષ બાબત છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે એક વખત ગ્રંથાલયનું બિંદુ મુકાયા બાદ તે સતત વિસ્તરતું જ રહેવાનું. તે બાબતને લક્ષમાં રાખવી હિતાવહ છે.

5.4.2 ગ્રંથાલયોના પ્રકાર

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયમાં વાચકોની માંગ સામાન્યતઃ સામાન્ય પ્રકારની હોય છે. ત્યાં સ્થૂળ વર્ગીકરણ ચાલી શકે. જ્યારે શૈક્ષણિક અને વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોના વાચકોની માંગ જટિલ હોય છે. ત્યાં સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ આવશ્યક છે.

5.4.3 વાચનસામગ્રીના પ્રકાર

સામાન્ય પ્રકારના ગ્રંથસંગ્રહ માટે સ્થૂળ વર્ગીકરણ ચાલી શકે. જ્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારની વાચનસામગ્રી માટે સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ આવશ્યક છે.

5.4.4 વાચકોના પ્રકાર

ગ્રંથાલયના પ્રકારને સંદર્ભે વાચકોના પ્રકાર હોય છે. સામાન્ય કે વિશિષ્ટ વાચકો તે લક્ષમાં રાખવાનું આવશ્યક છે.

5.4.5 પ્રયુક્ત વર્ગીકરણ પદ્ધતિના વ્યાપક વ્યાવહારિક ગુણો

વર્ગીકરણ પદ્ધતિના ગુણો પસંદગી માટેનું મહત્ત્વનું પરિબળ બને છે. આ ગુણો એટલે વિષયોનો ક્રમ, સરળ પુનઃગોઠવણી અને પુનઃપ્રાપ્તિ, સરળ સંજ્ઞા તેમજ તેમાં રહેલ વર્ગીકરણની સ્વાયત્તાની સુવિધા.

5.5 સારાંશ (SUMMARY)

DDCના આવિષ્કાર સાથે વૈજ્ઞાનિક ઢબની વર્ગીકરણ પદ્ધતિનો પ્રારંભ થયો. 1876 થી 1935ના સમગયાળા દરમિયાન 7 જેટલી મહત્ત્વની વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓની રચના થઈ.

DDC (1876) પ્રારંભની આવૃત્તિઓ સુધી તે સંપૂર્ણ ગણનાક્ષમ હતી. જ્ઞાન અને વિષય વિશ્વના વિકાસ સાથે નવીન ઉત્પન્ન થતા વિષયો તથા પરિવર્તન પામતાં વિષયોને તેના યોગ્ય સ્થાને સમાવવા વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓ પણ વિકાસ પામતી ગઈ. DDC બહુધા ગણનાક્ષમ બની તો CC સંપૂર્ણ મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ બની.

5.6 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)

1. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પ્રકારો કેટલા છે ?

(A) પાંચ	(B) છ
(C) સાત	(D) ચાર

2. ડ્યૂઈ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશનનો આવિષ્કાર કયા વર્ષમાં થયો ?
(A) 1873 (B) 1891
(C) 1876 (D) 1895
3. લાયબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ ક્લાસિફિકેશન કેવા પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ છે ?
(A) ગણનાક્ષમ (B) અંશત: મુખકીય
(C) અંશત: ગણનાક્ષમ (D) ઉપરમાંથી કોઈ નહીં.
4. ડ્યૂઈ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશન કેવા પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ છે ?
(A) ગણનાક્ષમ (B) યુસ્ત મુખકીય
(C) અંશત: ગણનાક્ષમ (D) મુક્ત મુખકીય
5. સીસીની કઈ આવૃત્તિઓ યુસ્ત મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિનો પ્રકાર ધરાવતી હતી ?
(A) પ્રથમ આવૃત્તિ (B) પ્રથમ બે આવૃત્તિ
(C) પ્રથમ ત્રણ આવૃત્તિ (D) પ્રથમ ચાર આવૃત્તિ
6. ગહન અનુસૂચિ એટલે ?
(A) સૂક્ષ્મ અનુસૂચિ (B) સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ અનુસૂચિ
(C) સ્થૂળ અનુસૂચિ (D) ઉપરમાંથી કોઈ નહીં.

5.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers of Self Check Exercises)

1. વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના પ્રકારોનાં નામ જણાવો.
2. ગણનાક્ષમ મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના લક્ષણોની તુલના કરો.
3. મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણના લક્ષણો ગણાવો. શા માટે તેને પૃથક્કરણીય-સંયોજિત કહેવાય છે ?

ઉત્તરો

1. વર્ગીકરણ પદ્ધતિના પ્રકારો પાંચ છે. ગણનાક્ષમ, અંશત: ગણનાક્ષમ, અંશત: મુખકીય, યુસ્ત મુખકીય, અને મુક્ત મુખકીય.
- 2.

ગણનાક્ષમ	મુખકીય
1. આ પદ્ધતિ વત્તે-ઓછે પાયાગત, સંયુક્ત અને કેટલાક ગહન વિષયોની પદ્ધતિસરની યાદી છે. એનો અર્થ એ છે કે બધા જ વર્ગ સંમકો તૈયાર મળી રહે છે.	સંયુક્ત અને ગણના વિષયો માટેના વર્ગસંમકો તૈયાર મળતા નથી. તે પાયાગત વિષય (મૂળ વિષય) અને વિશિષ્ટ પૃથકો અને કેટલાક સામાન્ય પૃથકો આવેલાં હોય
2. વર્ગીકરણની વિકાસરેખામાં પ્રથમ પ્રકાર છે. લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ ક્લાસિફિકેશન. આ પ્રકારની ઉત્તમ નમૂનારૂપ પદ્ધતિ છે.	વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના વિકાસમાં આ અઘતન તબક્કાની છે. રંગનાથનની કોલન વર્ગીકરણ આ પ્રકારનું ઉત્તમ પ્રદ્ધતિનું ઉદાહરણ છે.
3. વર્ગીકરણ ભૂતકાળનું હોય છે અને માહિતી પ્રક્રિયા અને સંગઠનોના વર્તમાન પ્રશ્નોની સમસ્યાઓને પહોંચી વળતી નથી. વર્ગસંમકો સહવ્યાપત હોતા નથી.	આ વર્ગીકરણ વર્તમાન અને નજીકના ભવિષ્ય અને પૂરેપૂરી રીતે માહિતી ઉત્ક્રાંતિની સમસ્યાઓને પહોંચી વળવા સુસજ્જ હોય છે. તેમાં વર્ગસંમકો સહ વ્યાપ્ત હોય છે.
4. ગણનાક્ષણ પદ્ધતિઓને કોઈ નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો અને માર્ગદર્શક નિયમો સામાન્યપણે હોતા નથી. આથી કરીને આ પ્રકારની પદ્ધતિઓ નવા વિષયોને પોતાનામાં સમાવવાની સગવડ આપતી નથી. એનું માળખું બહુ જ ચુસ્ત હોય છે, અને તરત જ જૂની અને જૂનવાણી થતી હોય છે.	આનો આધાર નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો સ્વયંભૂ સત્યો અને સિદ્ધાંતો તેનો પાયો છે. આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો ગુણ દ્વારા તે પોતાનામાં નવા વિષયોને સમાવી શકે છે. તે ઘણી જ સ્થિતિ સ્થાપક તેને સરળતાથી અઘતન રાખીને અને ટકાવી રાખી શકાય છે.
5. સંજ્ઞા સરળ છે, વર્ગસંમકો બહુ વિશાળ બને છે.	સંજ્ઞા મિશ્ર છે અને તેથી કરીને જટિલ લાગે છે વર્ગસંમકો બહુશ્રેણીય છે.
6. કોઠાઓ ખૂબ જ લાંબા હોય છે; આ પદ્ધતિની રચના કરવી અઘરી છે પણ ઉપયોગ સરળ છે.	કોઠાઓ ટૂંકા હોય છે, તેની રચના કરવી એટલી સરળ નથી, પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં જટિલતા રહે છે.
7. સૂચિ અનિવાર્ય છે.	કોઠાઓ ટૂંકા હોય છે. સૂચિ ઓછા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

3. મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણના મુખક સૂત્રમાં કોઈ ચુસ્તતા નથી હોતી. આ પ્રકારની વર્ગીકરણ પદ્ધતિને પૃથક્કરણીય સંયોજિત વર્ગીકરણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે પહેલા વિષયનું પૃથક્કરણ મુખકોમાં કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ મુખકોનું સંયોજન કરી વર્ગીકરણ રચવામાં આવે છે.

5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

ગણનાક્ષમ વર્ગીકરણ	: ગણનાક્ષમ કે કોઠાગત વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં જ્ઞાનવિશ્વના બધા જ વિષયો ભૂતકાલીન, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં સંબંધિત વિષયોને એક જ કોઠામાં/તાલિકામાં મૂકવામાં આવે છે તેમજ પ્રત્યેક વિષયને એક જ વર્ગીકરણ આપવામાં આવે છે.
મુક્ત-મુખકીય વર્ગીકરણ	: પૃથક્કરણીય સંયોજિત વર્ગીકરણ પદ્ધતિને મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
ગહન અનુસૂચિઓ	: ગાઢ કોઠાઓ એ વિશિષ્ટ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે.
DDC :	: DDC પ્રારંભની આવૃત્તિઓ સુધી સંપૂર્ણ ગણનાક્ષમ હતી. ત્યાર બાદ DDC બહુધા ગણનાક્ષમ બની.
DDC :	: DDC સંપૂર્ણ મુક્ત મુખકીય વર્ગીકરણ પદ્ધતિ બની.
DRTC :	: Documents Research and Training Center, Bangalore.

5.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Self Check Reading)

1. Chan, Lois Mai (1994), Cataloguing and Classification : An Introduction 2nd ed. New York : Mc Graw Hill
2. Hunter, Eric J. (1988) Classification Made Simple, Aldershot, UK : Gower.
3. Husain. Shavahat (1993), Library Classification : Facets and Analysis. New Delhi : McGraw Hill

4. Ranganathan, S.R. (1967). A descriptive
Account of the Colon Classification
Bombay, Asia
5. Prolegomena to Library Classification
3rd ed. Banglore. SRELS
6. દયાની, પુષ્પા (1999), પુસ્તકાલય વર્ગીકરણ, નવી દિલ્હી : ESS ESS
7. ભૈયા, છગન (2012), ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પ્રવેશિકા, અમદાવાદ : પાર્શ્વ

